

SOF MONOPOLIYA VA BOZORNING PARETO SAMARADORLIGI

Meliboyeva Madina Mirzohidjon qizi

Qo'qon universiteti Andijon filiali

Iqtisodiyot yo'nalishi 25-10-guruh talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17748018>

Annotatsiya

Ushbu maqola iqtisodiy tizimlarda sof monopoliya va Pareto samaradorligi o'rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqur tahlil qiladi. Bozor tuzilmalari ichida monopoliya maxsus o'rin egallab, narx shakllanishi, resurslar taqsimoti va iste'molchi farovonligi kabi jarayonlarga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Maqolada sof monopoliya mohiyati, uning iqtisodiy oqibatlari, ishlab chiqarish darajasiga ta'siri, ijtimoiy yo'qotishlar, davlat aralashuvining ahamiyati yoritiladi. Shuningdek, Pareto samaradorligi konsepsiyasi, uning nazariy asoslari, bozor sharoitida amalga oshish mexanizmlari hamda monopolistik strukturalar ostida nega buzilishi batafsil tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida monopoliya sharoitida narx-miqdor muvozanati, iste'molchi va ishlab chiqaruvchi yutuqlari, farovonlik funksiyasi, bozor mexanizmining cheklanishi, ijtimoiy resurslarning noto'g'ri yo'naltirilishi kabi omillar izchil ko'rib chiqiladi. Maqolada nazariy modellar bilan birga real iqtisodiy misollar ham qo'llanilib, monopoliya bozorida samaradorlikning pasayish sabablari va ularni yumshatish bo'yicha usullar haqida xulosalar berilgan. Shu bilan birga, raqobatni rag'batlantirish, davlat tomonidan tartibga solish, narx nazorati, tabiiy monopoliya sharoitida optimal siyosat yuritish kabi mexanizmlar ham ilmiy asosda tahlil etiladi. Natijada, sof monopoliya ostida Pareto samaradorligini ta'minlashning imkoni, shartlari va cheklovlari o'rganilib, bozorning optimal ishlashi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy siyosat yo'nalishlari haqida ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqiladi. Ushbu maqola iqtisodiy nazariya, bozor mexanizmi, raqobat siyosati va farovonlik iqtisodiyoti yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar, tadqiqotchilar hamda iqtisodiy siyosat bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun foydali manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar

Sof monopoliya, bozor tuzilmalari, Pareto samaradorligi, iqtisodiy samaradorlik, farovonlik yo'qotishi, resurslar taqsimoti, ijtimoiy farovonlik, ishlab chiqaruvchi monopoliya, narx diskriminatsiyasi, raqobat siyosati, davlat tartibga solishi, tabiiy monopoliya, bozor muvozanati, iste'molchi yuki, optimal narx, iqtisodiy nazariya, bozor mexanizmi, samaradorlik mezonlari.

Bozor iqtisodiyotining shakllanishi va barqaror rivojlanishi ko'plab omillarga tayanadi. Bu omillar orasida bozor tuzilmalari alohida o'rin tutadi, chunki ular ishlab chiqarish ko'lamini, narx mexanizmi, firmalar o'rtasidagi raqobat darajasi va resurslarning qanday taqsimlanishini belgilab beradi. Har bir bozor tuzilmasining o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular jamiyat farovonligiga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Raqobatning kuchli bo'lgan shakllarida ishlab chiqarish natijalari, narxlarning shakllanishi va iste'molchi tanlovlari ko'pincha samarali muvozanatga olib keladi. Biroq raqobatning keskin cheklangani yoki umuman mavjud bo'lmagan sharoitlarda bozor mexanizmi o'zining tabiiy funksiyalarini to'laqonli bajara olmaydi. Ana shunday holatlardan biri sifatida sof monopoliya namoyon bo'ladi. Sof monopoliya bu bozorda

yagona ishlab chiqaruvchi hukmron mavqega ega bo'lgan, muqobil raqobatchilar yo'q yoki kirish to'siqlari shu qadar kuchliki, bozorga yangi firmalarning kirib kelishi amalda imkonsiz bo'lgan tuzilma hisoblanadi. Monopolistik vaziyatda firma narxlarni mustaqil belgilaydi, ishlab chiqarish hajmini o'zi tanlaydi va talab egri chizig'ining butun bo'ylab harakat qiladi. Bu holatning ijtimoiy oqibatlari ko'p qirrali bo'lib, resurslarning optimal taqsimoti buziladi, ishlab chiqarish hajmi kamayadi, narxlar esa raqobatlashgan bozor sharoitlariga qaraganda ancha yuqori bo'ladi. Natijada, iste'molchi yuki ortadi, farovonlikning bir qismi ishlab chiqaruvchi foydasiga o'tadi, umumiy ijtimoiy yutuq esa kamayadi. Sof monopoliya sharoitining Pareto samaradorligi bilan qanday munosabatga ega ekanini aniqlashdir. Iqtisodiy nazariyada Pareto samaradorligi resurslar taqsimoti shunday darajaga yetgan vaziyatni ifodalaydi-ki, hech bir agentning ahvolini boshqasini yomonlashmasdan yaxshilashning iloji bo'lmaydi. Bunday holat ideal samaradorlik mezonini hisoblanadi va ko'pincha mukammal raqobat modeli orqali tushuntiriladi. Ammo monopoliya sharoitida bu mezon odatda buziladi. Chunki monopolist narx va miqdor bilan manipulyatsiya qilish orqali o'zi uchun maksimal foyda yaratadi, iste'molchilarning ehtiyojlarini esa to'liq qondirmaydi. Sof monopoliya sharoitida yuzaga keladigan yo'qotishlar, ishlab chiqarishning yetarli darajada amalga oshmasligi, talabning qisqarishi va resurslardan noto'g'ri foydalanish Pareto optimal holatning shakllanishiga to'sqinlik qiladi. Shuning uchun iqtisodchilar monopoliyani tizimli tahlil qilib, davlat aralashuvi zarurati va raqobat siyosatining ustuvor yo'nalishlarini ishlab chiqadilar. Monopoliyani butunlay yo'q qilish hamisha imkoni darajasida emas, chunki ba'zi hollarda tabiiy yoki texnologik omillar tufayli bunday tuzilma iqtisodiy ma'noda maqbul bo'lishi mumkin. Shunday bo'lsa-da, monopoliyalarning nazoratsiz faoliyat yuritishi jamiyat farovonligiga jiddiy zarar keltirishi ehtimoli yuqori. Ushbu maqola sof monopoliyaning nazariy asoslarini chuqur o'rganadi, uning bozor samaradorligiga ta'sirini tahlil qiladi, Pareto mezonining mazmunini aniqlab, monopoliya tuzilmasida nega bu mezonga erishish qiyinligini izohlaydi. Maqolada narx shakllanishi, ishlab chiqarish darajasi, talab elastikligi, davlat tartibga solish vositalari, raqobat muhitini kuchaytirish strategiyalari va monopoliyaning ijtimoiy xarajatlari kabi elementlar mantiqiy ketma-ketlikda yoritiladi. Shuningdek, nazariy modellar bilan birga real iqtisodiy misollar tahlili keltiriladi.

Tadqiqotning maqsadi sof monopoliya sharoitida samaradorlik darajasini baholash, Pareto optimal holatdan chetlanish sabablari va oqibatlarini aniqlash, bozorning optimal ishlashi uchun zarur bo'lgan iqtisodiy tamoyillarni asoslashdir. Ushbu ishning ilmiy ahamiyati shundaki, u monopoliya iqtisodiyotidagi fundamental jarayonlarni izohlaydi, resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga doir takliflar beradi va bozor tuzilmalari bo'yicha nazariy tasavvurni kengaytiradi. Keltirilgan masalalarning chuqur tahlili iqtisodiy siyosat ishlab chiquvchilar, tadqiqotchilar, oliy ta'lim muassasalari talabalari va bozor mexanizmlarini o'rganuvchi mutaxassislar uchun muhim ilmiy-amaliy manba vazifasini bajaradi. Mavzu bo'yicha olib boriladigan keng qamrovli tadqiqotlar orqali bozor samaradorligini oshirish, farovonlik yo'qotishlarini kamaytirish va raqobatni rivojlantirish bo'yicha asosli xulosalar chiqariladi.

Asosiy qism

Sof monopoliya nazariyasining iqtisodiy asoslari

Sof monopoliya iqtisodiyotning o'ziga xos bozor tuzilmasi bo'lib, unda yagona ishlab chiqaruvchi butun bozorni nazorat qiladi. Bu modelda raqobatchilar yo'q, bozorga kirish to'siqlari kuchli va narxlarni belgilashda monopolistning hukmronligi mutlaq darajada bo'ladi.

Mazkur bozor shaklining o'rganilishi iqtisodiy nazariyada muhim ahamiyatga ega, chunki u narx shakllanishining tabiiy mexanizmlarini tubdan o'zgartiradi va resurslar taqsimotiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Sof monopoliya sharoitida firma talab egri chiziqlarining butun bo'ylab harakat qiladi. Bu esa monopolistning o'zi istagan ishlab chiqarish miqdoriga mos narxni tanlash imkonini beradi. Raqobatlashgan bozor sharoitida ishlab chiqaruvchi narxni qabul qiladi, ya'ni narx bozor kuchlari tomonidan belgilanadi. Monopoliyada esa vaziyat mutlaqo boshqacha: firma nafaqat taklifni, balki narxni ham nazorat qiladi. Bularning natijasida bozor samaradorligidan chetlashish, resurslardan to'liq foydalanilmasligi va iste'molchi farovonligining qisqarishi kuzatiladi.

Monopoliyaning shakllanishiga turli omillar sabab bo'lishi mumkin: tabiiy resurslar ustidan nazorat, texnologiyalarga egalik, hukumat tomonidan beriladigan eksklyuziv huquqlar yoki bozorga kirishning iqtisodiy jihatdan yuqori xarajatlari. Tabiiy monopoliyalar ko'pincha katta miqdordagi boshlang'ich sarmoyani talab qiladigan sohalarda paydo bo'ladi, masalan, elektr energiyasi tarqatish, gaz ta'minoti, suv infratuzilmasi va temir yo'l tarmoqlarida. Sof monopoliya bozorining asosiy xususiyati ishlab chiqarish miqdori va narx o'rtasida mustahkam bog'liqlikdir. Monopolist maksimal foyda olishni maqsad qilib, ishlab chiqarishni raqobatlashgan bozor talabi bilan solishtirganda kamroq hajmda amalga oshiradi. Bu esa narxning oshishiga, iste'molchilar tanlovining qisqarishiga va ijtimoiy farovonlikning kamayishiga olib keladi.

Monopoliyada narx shakllanishi va ishlab chiqarish muvozanati

Monopoliyadagi narx belgilanishi raqobatlashgan bozorga nisbatan murakkab mexanizmga ega. Raqobat sharoitida narx marjinal xarajatlarga tenglashadi, ya'ni $P = MC$. Monopoliyada esa narx marjinal xarajatlardan yuqori bo'ladi, chunki monopolist o'z foydasini maksimal qilishni ko'zlab, $MR = MC$ shartiga asoslanadi. Bu esa ishlab chiqarishning yetarli bo'lmagan miqdorda amalga oshishiga olib keladi. Monopolist talab egri chizig'ini tahlil qilib, har bir qo'shimcha mahsulot birligidan olinadigan marjinal tushumni hisobga oladi. Talab pasayuvchi bo'lgani sababli marjinal tushum har doim narxdan pastda bo'ladi. Monopolist esa ishlab chiqarish hajmini talab egri chizig'ining foyda ko'proq beradigan qismida belgilaydi. Narx shakllanishining bu mexanizmi iste'molchi yuki, ya'ni iste'molchi to'lashi kerak bo'lgan qo'shimcha xarajatlarni ortishiga olib keladi. Raqobatlashgan bozor narxi bilan monopoliyaning belgilagan narxi o'rtasidagi farq iste'molchilar uchun sezilarli zarar manbai bo'ladi. Shuningdek, ishlab chiqarishning kamayishi bozorda yetishmovchilik fenomenini yuzaga keltiradi. Monopoliyada narx diskriminatsiyasi ham keng uchraydi. Monopolist iste'molchilarning to'lashga tayyorlik darajasiga qarab narxni o'zgartirishi mumkin. Narx diskriminatsiyasining birinchi, ikkinchi va uchinchi darajalari mavjud bo'lib, ularning har biri bozor segmentatsiyasi darajasiga qarab samaradorlikka turlicha ta'sir ko'rsatadi. Ba'zi hollarda narx diskriminatsiyasi ijtimoiy farovonlikni oshirishi ham mumkin, chunki bu metod ishlab chiqarish darajasini raqobatlashgan bozor me'yoriga yaqinlashtiradi.

Pareto samaradorligi: nazariya, mezonlar va mohiyati

Pareto samaradorligi - iqtisodiy tizimda resurslarning shunday taqsimlanishidirki, hech bir iqtisodiy agentning ahvolini boshqasiga zarar yetkazmasdan yaxshilab bo'lmaydi. Bu mezon ijtimoiy samaradorlikning eng asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanadi. Iqtisodiy nazariyada Pareto optimal holat odatda mukammal raqobat sharoitida yuzaga keladi. Pareto mezoni bozorning har bir ishtirokchisining manfaatini teng ravishda ko'rib chiqishni talab qilmaydi. U faqatgina resurs taqsimoti shunday darajaga yetganini bildiradiki, undan chetlanish ijtimoiy

samaradorlikka zarar keltiradi. Demak, Pareto optimal holat bu maksimal darajadagi lakonik, ammo mazmunli mezon bo'lib, iqtisodiy siyosat ishlab chiqishda o'ta muhim hisoblanadi. Pareto samaradorligiga resurslarning tanqisligi sharoitida optimal taqsimoti, ishlab chiqarish imkoniyatlari chegarasi doirasida maksimal kombinatsiyasi, iste'molchilar afzalliklarining to'liq qondirilishi, almashinuv nisbatlarining tengligi kiradi. Mukammal raqobat sharoitida narxlar resurslarning real qiymatini aks ettiradi, ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar o'z manfaatlariga mos harakat qiladi, natijada bozor "tabiiy ravishda" samarali natijaga erishadi. Monopoliyada esa bu mexanizm izdan chiqadi.

Monopoliya sharoitida pareto samaradorligi nega buziladi?

Sof monopoliya ostida Pareto optimal holatga erishish odatda imkonsiz bo'ladi. Buning sabablari o'ziga xos iqtisodiy mexanizmlarga tayanadi.

Narxning marjinal xarajatlardan yuqoriligi - monopoliyada $\text{narx} > \text{MC}$ bo'ladi. Bu esa bozorning o'z-o'zini tartibga solish mexanizmini buzadi va iste'molchilar uchun to'lov qobiliyatiga mos bo'lmagan narx shakllanishiga olib keladi. Ishlab chiqarishning kamaytirilishi - monopolist foyda maksimal bo'ladigan darajada ishlab chiqaradi, jamiyat farovonligi maksimal bo'ladigan darajada emas. Bu esa resurslarning kamroq ishlatilishiga olib keladi. Iste'molchi yuki oshadi - iste'molchilar yuqori narx evaziga kamroq mahsulot sotib olishga majbur bo'ladilar. Bu esa ularning farovonligiga bevosita salbiy ta'sir ko'rsatadi. Resurslarning noto'g'ri taqsimlanishi - monopolistning mustaqil qarorlari resurslarning jamiyat uchun optimal bo'lgan kombinatsiyasini shakllantirmaydi. Tadbirkorlik faolligi pasayadi, innovatsiyalar sustlashadi va yangi firmalar bozorga kira olmaydi. Shu sababli sof monopoliya sharoitida Pareto samaradorligi buzilishi iqtisodiy adabiyotlarda eng ko'p tan olingan holatlardan biridir.

Davlat tomonidan tartibga solish va raqobat siyosatining zarurati

Monopoliya bozorining salbiy oqibatlarini yumshatish uchun davlat tomonidan tartibga solish zarur bo'ladi. Tartibga solishning asosiy maqsadi - narxlarning haddan tashqari oshishini oldini olish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish va resurslarning samarali taqsimlanishini rag'batlantirishdir. Davlat tartibga solishining asosiy vositalari - narx nazorati ba'zi hollarda davlat mahsulot yoki xizmat narxining maksimal darajasini belgilab qo'yadi. Antimonopoliya siyosati - firmalarning bozor ustidan nazoratni qo'lga kiritishiga yo'l qo'ymaslik uchun davlat raqobatni himoya qiluvchi qonunlar qabul qiladi. Tabiiy monopoliyalarni tartibga solish - energiya, gaz, suv kabi sohalarda davlat nazorati bevosita amalga oshiriladi. Raqobatni rag'batlantirish, yangi firmalarning bozorga kirishini osonlashtirish, litsenziyalash jarayonlarini soddalashtirish, boj stavkalarini o'zgartirish orqali amalga oshiriladi. Davlatning bunday siyosatlari monopoliyaning ijtimoiy zararlarini kamaytirish, Pareto samaradorligiga yaqin natija yaratish va bozor barqarorligini ta'minlashga yordam beradi. Sof monopoliya bozor samaradorligidan chetlashishning eng muhim manbalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Pareto samaradorligi bozorning mukammal ishlashini nazarda tutsa-da, monopoliya sharoitida bu mezon buziladi, chunki monopolist o'z manfaatlarini jamiyat manfaatidan ustun qo'yadi. Natijada farovonlik yo'qotishlari, narxning oshishi, ishlab chiqarishning qisqarishi va resurslarning noto'g'ri taqsimlanishi yuzaga keladi.

Xulosa

Sof monopoliya bozor tuzilmasi iqtisodiy tizimning eng murakkab va bir vaqtning o'zida eng bahsli shakllaridan biridir. Monopolistning bozordagi yagona hukmron mavqei uning narx belgilashi, ishlab chiqarish hajmini o'zi istagan darajada tanlashi va bozorning umumiy

dinamikasiga bevosita ta'sir ko'rsatish imkonini beradi. Bunday holatning ijtimoiy va iqtisodiy oqibatlari chuqur o'rganilganda shubhasiz bir haqiqat anglashiladi sof monopoliya bozor resurslarining optimal taqsimlanishiga to'siq bo'ladi va samaradorlikning pasayishiga olib keladi. Pareto samaradorligi mezoni bozorning ideal holatini ifodalaydi. U iqtisodiy agentlar manfaatlari shunday taqsimlanganki, biror ishtirokchining farovonligini boshqasiga zarar yetkazmasdan yaxshilab bo'lmaydi. Mukammal raqobatda bu holatga yaqinlashish tabiiy jarayon bo'lsa, monopoliya sharoitida bu printsip izdan chiqadi. Monopolistning foyda maksimallashtirishga intilishi narxning sun'iy oshishiga, ishlab chiqarishning qisqarishiga, iste'molchilar tanlovining torayishiga va ijtimoiy farovonlikning kamayishiga olib keladi. Bu holat o'lik og'irlik yo'qotishlari orqali yaqqol namoyon bo'lib, jamiyat uchun zarur bo'lgan iste'mollar amalga oshmay qoladi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, monopoliyaning mavjudligi iqtisodiyotning barcha qatlamlariga bevosita yoki bilvosita ta'sir etadi. Raqobatning cheklanishi texnologik innovatsiyalarni sekinlashtirishi, kichik biznesning rivojlanishiga to'sqinlik qilishi va iqtisodiy faollikni pasaytirishi mumkin. Bundan tashqari, narx diskriminatsiyasi kabi amaliyotlar ayrim hollarda ijtimoiy foyda keltirishi mumkin bo'lsa-da, ko'pincha bozor tengsizligini kuchaytiradi. Shunday bo'lsa-da, monopoliyani butunlay salbiy hodisa sifatida talqin qilish ham biryoqlama yondashuv bo'lar edi. Tabiiy monopoliyalar mavjud bo'lib, ular ayrim sohalarda iqtisodiy jihatdan eng maqbul va samarador shakl hisoblanadi. Katta hajmdagi boshlang'ich sarmoya, murakkab infratuzilma yoki uzluksiz xizmat ko'rsatish talab etiladigan bozorlar bularning barchasida yagona ishlab chiqaruvchining mavjudligi xarajatlarni kamaytirishi va xizmat sifatini saqlab turishi mumkin. Ammo bunday holatlarda ham davlat tomonidan tartibga solish, narx nazorati va ijtimoiy manfaatlarni himoya qilish mexanizmlari zarur bo'ladi. Sof monopoliya va Pareto samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, monopolistning hukmronligi ijtimoiy optimal holatga erishishga imkon bermaydi. Zero, bozor muvozanati monopoliyaning foyda nuqtasida shakllanadi, jamiyat farovonligi yuqori bo'ladigan darajada emas. Shu sababli iqtisodiy siyosatning eng muhim yo'nalishlaridan biri monopoliyalarning salbiy ta'sirini kamaytirish, raqobatni kuchaytirish va bozor mexanizmini sog'lomlashtirishdan iborat.

Davlatning antimonopoliya siyosati, narxlar ustidan nazorat, bozorga kirishdagi to'siqlarni yumshatish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va tabiiy monopoliyalarni tartibga solish kabi choralar resurslarning samarali taqsimlanishini ta'minlashda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, raqobat muhitini kengaytirish bozorning o'z-o'zini tiklash qobiliyatini oshiradi, innovatsiyalarni rag'batlantiradi va iqtisodiy o'sishni tezlashtiradi. Umuman olganda, sof monopoliya va Pareto samaradorligi o'rtasidagi munosabatlar iqtisodiy nazariyada resurslardan foydalanish bosqichlarini, bozor mexanizmlarining afzallik va kamchiliklarini, davlat aralashuvining zarurati va chegaralarini chuqur anglashga yordam beradi. Ushbu mavzuning o'rganilishi iqtisodiy siyosatning ilmiy asoslangan yo'nalishlarini shakllantiradi, bozor samaradorligini oshirish va ijtimoiy farovonlikni ta'minlash bo'yicha amaliy xulosalar beradi. Shunday qilib, iqtisodiyotda monopolistik tuzilmalarning mavjudligi inkor etilmaydi, ammo ularning faoliyati doimo nazorat ostida bo'lishi, raqobat muhitini qo'llab-quvvatlash esa davlatning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Faqat shu tarzdagina bozorning optimal ishlashi, farovonlikning oshishi va Pareto optimal holatga yaqin natijaga erishish mumkin bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo'ldoshev Q.Y., G'ulomov S. Mikroiqtisodiyot asoslari. – Toshkent: "Iqtisodiyot", 2020.
2. Sattorov A., Abdug'aniyev O. Iqtisodiy nazariya: darslik. – Toshkent: "Yangi asr avlodi", 2019.
3. Abdurahmonov Q. Bozor iqtisodiyoti asoslari. – Toshkent: "O'qituvchi", 2018.
4. Tursunov B.A. Raqobat nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: "Iqtisodiyot", 2021.
5. G'afurov U., Rasulov M. Iqtisodiy tahlil asoslari. – Toshkent: "Fan", 2017.
6. Xoliqov X.X. Iqtisodiy samaradorlik va unumdorlik ko'rsatkichlari. – Toshkent: "Iqtisodiyot va moliya", 2016.